

QAYRAG'OGH BIOTSENOZIDA *COLEOPTERA* TURKUMINING *CERAMBYCIDAE* VA *BUPRESTIDAE* OILASI VAKILLARI BIOEKOLOGIYASI VA POPULYATSIYASINI XUDUDLAR BO'YICHA UCHRASH DARAJASI

Yakubov Farrux Kamiljanovich

Toshkent davlat agrar universiteti mustaqil tadqiqotchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10020314>

Qayrag'och biotsenozida *Coleoptera* turkumi vakillari entomofaunasida rang barangligi bilan ajralib turadi, shundan 360 000 turdan ortig'i qishloq xo'jaligi uchun havfli hisoblanadi. Ushbu oila vakillari yer yuzidagi barcha hasharotlarning 40v% ni tashkil etsa, tirik organizmlar bo'yicha 25 % ini tashkil etadi. Qo'ng'izlarning ko'p qismi fitofag bo'lganligi sababli qishloq xo'jaligi, o'rmon xo'jaligi va bog'dorchilikda katta zarar yetkazadi [64; 157-163-b.]; [65; 1471-1480-b].

Tadqiqotchilar qattiqqanotli hasharotlarni molekular markerlar asosida DNK identifikatsiyasi bo'yicha tadqiqotlar olib borishmoqda. So'ngi yillarda o'tkazilgan shunday tadqiqotlardan ushbu turdagi hasharotlarning GenBank zahirasi yig'ilgan.

Qattiqqanotli zararkunandalar orasida eng keng tarqalgan oilalardan *Buprestidae* va *Cerambycidae* oilasi vakillari katta qismni tashkil etib ularning dunyo bo'yicha 25 000 turdan ortig'ini tashkil etadi [67; 192-b.].

Buprestidae oilasi qo'ng'izlar (*Coleoptera*) bo'lib, ularning porloq nurli ranglari tufayli, marvarid qo'ng'izlari yoki metall yog'ochdan yasalgan qo'ng'izlar deb nomlanadi. Ushbu oilaning lichinkalari yassi boshli burg'uchilar deb nomlanadi. Oila qo'ng'izlarning eng kattasi bo'lib, 775 avlodi ma'lum bo'lgan 15500 ga yaqin turlari mavjud.

Shakli odatda silindrsimon yoki cho'zilgan tuxumsimon bo'lib, uzunligi 3 dan 80 mm gacha (0,12 dan 3,15 dyuymgacha), garchi ko'pchilik turlari 20 mm (0,79 dyuym) dan kichik bo'lsa ham. Ko'pincha murakkab naqshlarda turli xil yorqin ranglar ma'lum. Ushbu qo'ng'izlarga xos bo'lgan yorqinlik tashqi skeletidagi pigmentlarga bog'liq emas, aksincha, ularning kutikulasidagi mikroskopik mayda donachalar ma'lum bir yo'nalishdagi yorug'likning o'ziga xos chastotalarini tanlab aks ettiradi.

Lichinkalar daraxtlardan tortib to o'tlargacha bo'lgan har xil turdagi o'simliklarning ildizlari, ignalari, poyalari va barglari orqali o'tadi.

Lichinkalar odatda sog'lom tanadan ko'ra o'lik qurigan daraxt tanalarini afvzal ko'radi, ba'zi turlari esa yashil tanasi sog'lom daraxtga hujum qiladi. Ularning ba'zilari yani qayrag'och zlatkasi daraxtlarga katta iqtisodiy zarar yetkazishga qodir bo'lgan jiddiy zararkunandalardir. *Buprestidae* oilasiga mansub 10 turdagi yassi boshli burg'uchilar archa va archa bilan oziqlanadi, ammo gemlok ularning afzal ko'rgan oziq-ovqat manbai hisoblanadi [Rose va Lindquist 1985]. Dumaloq boshli burg'ulashda bo'lgani kabi, oziqlantirishning ko'pchiligi o'lgan yoki o'lik daraxtlarda yoki tirik daraxtlardagi jarohatlar yaqinida sodir bo'ladi. Zarar faqat naslchilik materialining doimiy ta'minoti mavjud bo'lganda ko'payadi. Ushbu burg'ulashlarning hayot tarixi yumaloq boshli burg'ulashlarga o'xshaydi, ammo noqulay sharoitlarda ba'zi juda uzoq umr ko'rish davrlari haqida xabar berilgan. Uzunligi 25 mm gacha bo'lgan to'liq o'sgan lichinkalar xarakterli tekislanadi, tananing oldingi qismi qolganlarga qaraganda ancha kengroqdir. Bronzalan-gan kattalar odatda quyoshli joylarda mos material mavjud bo'lganda ko'rinadi.

Qo'ng'izlar turkumining *Cerambycidae* oilasi dunyoda 20 mingdan ortiq mo'ylovdorlar turi ma'lum, ularning asosiylari o'rmon, manzarali va bog' daraxtlariga, ayrimlari qishloq xo'jalik ekinlariga zarar yetkazadi. O'zbekistonda 50 dan ortiq mo'ylovdorlar turi ma'lum, shulardan 22 turi dendrofil bo'lib, manzarali va mevali daraxtlar tanasini, shoxlari kemirib zararlaydi. Bu oilalarga mansublarning mo'ylovlari juda yaxshi rivojlangan bo'lib, tanasidan uzun ba'zi hillarda tanasidan bir necha barobar uzun bo'lib, yelkasining orqasiga tashlangan. Panjalari 4 bo'g'inli, ko'pchiligining tepa jag'i juda yaxshi rivojlangan. Lichinkasi oq, muskulli oldingi ko'kragi va qorin qismi siyrak tuklar bilan qoplangan, tanasi mazolsimon bo'g'imlardan iborat, shuning uchun daraxt tanasida oziqlanadigan vaqtida harakatlanishga moslashgan [80; 101-106-b.].

Ushbu zararkunanda 1951 yildan zarari sezilarli darajada ko'payib tog' oldi zonalarining bir nechta daraxt turlarida aniqlangan. Shahar mo'ylov-dori asosan aholi yashash joylarda ko'proq uchraydi. Asosan zararkunandaning rivojlanish davri yashirin bo'ladi. Kichik yoshdagi qurtchalari o'zi oziqlangan daraxtda chuqur joylashib qishlab qoladi. Ikki yilda bir marta avlod beri, birinchi yilda lichinka to'liq rivojlani, ikkinchi yilning oktabr oyida g'umbakka aylanadi. Bahorda ob-havo isishi bilan g'umbaklangan qurtchalar qo'ng'izga aylanib aprelning oxiri may oyining boshlarida uchib chiqa boshlaydi. Qo'ng'izlarning uchib chiqish davri iyun oyigacha davom etadi.

Tadqiqotlarimizni Xorazm viloyati o'rmon xo'jaligi "Qoqrali" bo'limida uchrovchi *Buprestidae* oilasiga tegishli 13 turga oid zararkunandalar aniqlandi (3.2-rasmga qarang).

1-rasm. Qayrag'och biotsenozida Coleoptera turkumi vakillarini aniqlash jarayoni
(Xorazm viloyati 2019-2021 yy.)

Aniqlanganlardan 4 turga oid *Cratomerus juglandi* V. Step, *Chrysobothris affinis* nevskyi Richt., *Agrilus pistaciophagus* va *Agrilus angustulus* Sllig. Eng keng tarqalgan turlar, 6 ta tur *Acmaeodera planidorsis* Sem., *Acmaeodera glasunovi* Sem., *Anthaxia plavilshikovi* Obenb., *Cratomerus intermedius*, *Cratomerus Elaeagni* Richt., *Agrilus pecirkai* Obenb. esa o'rta darajada va 3 ta tur *Acmaeodera flavofasciata* Pill., *Cratomerus fedtschenkoi* (Sem.), *Chrysobothris nana* Fairm, kamroq darajada uchrashi aniqlandi. Ushbu zararkunandalar Zararkunandalarni tegishli xojayin daraxt turlarida daraxtlarning ildizlari, tanasi, barglari, mevalari va shoxlariga zarar yetkazilishi va uchrash darajalari tahlil qilindi.

References:

1. Nastavlenie po nadzoru, uchetu i prognozu massovyx razmnojeniy stvolovyx vreditel'ey lesov.- M.: Gosleskhoz SSSR. -1975.- 89 s.
2. Plotnikov V.I. Nasekomye, Vredyayushchye khozyaystvennym rasteniyam Sredney Azii. Tashkent, 1926. 292 s.
3. Plotnikov V.I. Obzor vrednykh nasekomykh Turkestana s ukazaniem sposobov borby // Turkestanskoe selskoe khozyaystvo, 1911. №11. S. 812-831.
4. Prutenskiy D.I. Usach (*Aeolesthes sarta* Solsky) – vreditel drevesiny. Stalinabad: Izd-vo agrolesomeliorativnogo tresta Tadjikskoy SSR, 1932. 44 s.
5. Prutenskiy D.I. Vrediteli subtropicheskix kultur Sredney Azii // Sovetskie subtropiki, 1936. №2. S. 43-51.
6. Prutenskiy D.I. Vrednyye nasekomye lesov Kirgizii. Frunze, Kirgizgosizdat, 1960, 163 s.
7. Prognoz rasprostraneniya vreditel'ey v Kirgizstane. B.: MSX – Dep. Zashchity i karantina rasteniy, 1980 – 2013.